

İki Osmanlı Aydını, Namık Kemal ve Ahmet Mithat'a Göre İslâm Uygarlığındaki Bilimsel ve Kültürel Gerilemenin Nedenleri

The Reasons of Scientific and Cultural Decadence in Islamic Civilization according to Two Ottoman Intellectual, Namık Kemal and Ahmet Mithat

VEFA TAŞDELEN

Kyrgyz-Turkish Manas University

Received: 03.01.2019 | Accepted: 29.05.2019

Abstract: One of the most important debates of the last two centuries has taken place in the issue of religion and science relations, and two main opinions arise in regards to the subject. One of them is positivist doctrine having an ideological meaning about science, the other is the spiritual approaches trying to produce a discourse against this doctrine. There are so many works have been written in the frame of positivist doctrine, dealing with the thesis on conflict and incompatibility between religion and science. Two of them are *Islam and Science (L'islam et la science)* having been written by the Ernest Renan, and *History of the Conflict Between Religion and Sciences* written John. W. Draper. Two intellectuals of Ottoman, Namık Kemal writing *Renan Müdâfaanâmesi*, and Ahmet Mithat writing *Nizâ-ı İlm ü Din*, criticized that positivist opinions. According to them, Islam is not opposite wisdom (al-hikma), science, philosophy, and education; on the contrary, supported them highly, and motivated the believer about education and science. In this work will be researching the two Ottoman intellectuals, Namık Kemal and Ahmet Mithat's opinion to deal with reasons for the crisis in Islamic culture.

Keywords: Renan, Draper, Namık Kemal, Ahmet Mithat, positivism, Islamic culture, decline.

© Taşdelen, V. (2019). İki Osmanlı Aydını, Namık Kemal ve Ahmet Mithat'a Göre İslâm Uygarlığındaki Bilimsel ve Kültürel Gerilemenin Nedenleri. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 9 (2), 553-572.

Giriş

Son iki yüzyılın en önemli tartışma konularından biri din ve bilim ilişkileri konusunda olmuştur. Konuya ilişkin başlıca iki görüş ortaya çıkmış; bunlardan biri bilimselliğe giderek ideolojik bir anlam da yükleyen pozitivist öğretisi, diğeri ise bu öğretisi karşısında bir söylem geliştirmeye çalışan manevi yaklaşımlardır. Fransız filozof ve araştırmacı Ernest Renan tarafından yazılan *İslâm ve Bilim (L'islam et la Science)* ile Amerikalı bilim ve kültür tarihçisi John. W. Draper tarafından yazılan *Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi (History of the Conflict Between Religion and Science)* adlı eserler örneğinde olduğu gibi, din ile bilim arasında çatışma ve uyumsuzluk olduğu tezini işleyen pek çok eser yazılmıştır. Osmanlı aydınlarından Namık Kemal *Renan Müdâfaanâmesi*, Ahmet Mithat *Nizâ-ı İlm ü Din* adlı eserleri ile Renan ve Draper'in söz konusu eserlerde öne sürdükleri görüşlerin eleştirisini yapmışlar; İslâm'ın bilim, felsefe, eğitim gibi uygarlık unsurlarının karşısında olmak bir yana onları en yüksek derecede desteklediği; müminleri okuma, anlama ve bilme konusunda hemen her fırsatta teşvik ettiği görüşünü dile getirmişlerdir. Bu savunmacı söyleme karşın İslâm kültüründeki etkileri yaklaşık olarak 1600'lü yıllardan günümüze kadar sürüp gelen bir *inkıraz* döneminin olduğu da gerçektir. İşte bu noktada sorulabilecek bazı sorular vardır. Sözgelimi, İslâm bilim ve kültür tarihinde 800-1600'lü yıllar arasında görülen yaklaşık 800 yıllık görkemli gelişime, daha sonra neden bir duraklama ve gerileme dönemine girmiştir? *İnkıraz*'ın nedenleri nelerdir, hangi nedenlerden söz edilebilir?

Bu çalışmada İslâm ve bilim arasında bir çatışma olduğu yönündeki görüşleri reddederek bu görüşlere cevap yazan iki Osmanlı aydınının, Namık Kemal ve Ahmet Mithat'ın, İslâm kültüründeki maarifin, bilimsel ve felsefi düşüncenin gerilemiş nedenlerini nasıl açıkladıkları konusu ele alınacaktır. "Din ve bilim", "İslâm ve bilim" tartışmalarının belirli bir derinliğe kavuşturulabilmesi için kültürün kendi içinden gelecek yorum ve eleştirilerin önem taşıyacağı düşünüldüğünde Namık Kemal ve Ahmet Mithat'ın konuya ilişkin yaklaşımları daha da değer kazanır. Söz konusu *inkıraz*'ın¹ çerçevesini şu şekilde çizebiliriz: (a) 800'lü yıllardan itibaren

¹ Burada İslâm kültüründeki durumu karşılamak amacıyla "duraklama", "gerileme", "çözülme", "kriz", "inkıraz", "dekadans" gibi kavramlar kullanılacaktır. Gerilemenin nedenleri konusunda "gönül kandırıcı" bir cevaba yaklaştığını söyleyen Fuat Sezgin (Sezgin, 2004:

yaklaşık 800 yıl süren ilerlemenin bir duraklama ve giderek gerileme dönemine girmesi. Bilim, felsefe ve kültür üreten merkezlerin (şehirlerin, kütüphanelerin, medreselerin) zayıflaması, dağılması ve yok olması, (b) istilalar ve haçlı seferleri esnasında alimlerin, bilginlerin bilim ve felsefe ile uğraşan kişilerin zarar görmesi veya öldürülmesi, (c) yayılan cehalet ve taassupla bilim ve felsefenin giderek bünyeye yabancı unsurlar olarak algılanmaya başlanması, (d) medeniyet değerleri üretmedeki gelenek, beceri ve yeterliğin zayıflaması; bilimsel keşif ve teknolojik buluşlarda öncü ve üretici çalışmaların yapılamaması, (e) Avrupa kültürünün modern bilim ve teknolojiyle yeni bir döneme girmesi, buna karşılık İslâm kültürünün bu yeni bilimsel anlayışı algılayamaması ve kendisini uyarlayamaması. (f) işlenmiş rafine kültürün zayıflaması, gündelik telaş ve ihtiyaçların peşinde kültürel hayatın ritmini kaybetmesi ve evrensel değerleri üretecek yeterlikten uzaklaşması, (g) kendi sorunları üzerine düşünme kapasitesini kaybetmesi, (h) bilim ve kültüre daha az zaman ve daha az kaynak ayrılması. Bu çerçevede, Namık Kemal ve Ahmet Mithat'ın söz konusu eserlerinde cevap aranacak sorular şunlardır: (a) İnkıraz nasıl algılanmaktadır? (b) İnkırazın tespitine yönelik ifadeler var mıdır? Sorun açık bir şekilde dile getirilmiş midir? (b) Sorunun nedenleri olarak hangi faktörler öne çıkmaktadır? (c) İnkırazın çözüm yolları konusunda öneriler, işaretler, imalar var mıdır?

1. Namık Kemal ve *Müdâfaanâme*

Ernest Renan 1823-1892 yılları arasında yaşamış Fransız bilim adamı, filozof ve yazardır. Genç yaşında yazdığı *Bilimin Geleceği (L'Avenir de la Science)* adlı eserini döneminin dindarlarından çekindiği için ancak ölümüne yakın yayımlayabilmiştir. Hıristiyanlığın kökenini araştırdığı *İsa'nın Hayatı, Havariler* gibi eserleri de vardır. Onun görüşlerini açıklayabilecek

41), *İslâm'da Bilim ve Teknik* isimli 5 ciltlik eserinin son kısmında *inkıraz*'ın nedenleri üzerinde durur; ancak bundan önce durumu karşılayacak bir kavram arayışı içine girer: duraklama mıdır, gerileme midir, çöküş müdür, kriz midir? Ayrıca bu soruyu yanıtlamak için 1956 yılında Bordeaux'da bir sempozyum yapıldığı ve orada "çok sayıda arabist ve bilim tarihçisi tarafından "haksız şekilde" «déclin culturel», «décadence», «ankylose», «Kulturverfall» ve «Kulturzerfall» [kültürel çöküş, çözümlüş] kavramları'nın kullanıldığı bilgisini de verir. Ona göre bilim tarihi bir süreçtir. Tıpkı Renan'ın iddia ettiği gibi bayrağı Yunanlılardan Müslümanlar, Müslümanlardan Batılılar almıştır. Bugün Müslümanların yapması gereken şey, çok çalışıp kaybettikleri seviyeyi yeniden kazanmaları, böylece uygarlık yarışına yeniden katılmalarıdır (Sezgin, 2007: 169).

temel kavram, pozitivistir. Bu yaklaşıma göre, bilimlerin iş gördüğü deney, gözlem (*tecrübe*) dinlerin temeli olan *tabiatüstünü* geriletip sahasını daraltacaktır (Renan, 1965: 49, 55, 1946: 202).

Renan, 28 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesi'nde *İslam ve Bilim* (*L'Islamisme et la Science*) başlığını taşıyan bir konferans vermiş, konuşma metni ertesi gün *Journal des Débats* gazetesinde yayımlanmış, aynı yıl kitap haline getirilmiştir. Renan, bu çalışmasında bir tür zihin analizi, akıl eleştirisi yapmak ister gibidir. Eğer bunu içtenlikle yapabilseydi, kuşkusuz önemli bir çalışma ortaya koymuş olurdu; ancak o daha çok bir önyargının peşinden gider gibidir; genellemeci bir yaklaşımla, basmakalıp yargılara ulaşır. Bu önyargılı tutumu şu şekilde özetleyebiliriz: (1) *Kişi, Müslümanca bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmez*, (2) *bilim, felsefe ve eğitimle ilgileniyorsa Müslüman değildir*. Sonuç önermesi, söz konusu iki öncülden daha ileri bir önyargıya işaret eder: *Bu atıl zibniyet gelecekte de kendini tekrarlayacak bir cehalet, bağnazlık ve boşgörüsüzlük ortamı bulacak; bilimden, felsefeden, eğitimden ve medeniyetten uzak kalacaktır* (bkz. Taşdelen, 2011).

Renan'ın *İslâm ve Bilim* konferansına, İslâm dünyasından cevaplar gelmekte gecikmez. Cemalettin Efgânî, Namık Kemal, Atâullah Bâyezidof gibi dönemin ileri gelen düşünce ve fikir adamları, Renan'a reddiyeler yazarlar. Namık Kemal'in *Müdâfaanâme*'si bilimsel, tarihsel ve kültürel verilerden hareket eden, yer yer sert ifadeler kullanan bir eleştiri yazısıdır. *Müdâfaanâme*'nin yazılış serüveni konusunda Namık Kemal'in mektuplarında aydınlatıcı bilgiler vardır. Söz konusu konferansın verdiği tarihte Midilli Mutasarrıfı olan Namık Kemal, Menemenli Rifat Bey'e yazdığı 7 Temmuz 1883 tarihli mektupta, Renan'ın ortaya koyduğu iddialara cevap vermeye başladığını söyler. Mektubun tarihine bakarak söyleyecek olursak, Namık Kemal'in *Müdâfaanâme*'yi Renan'ın konferansından yaklaşık 3 ay kadar sonra yazmaya başladığı anlaşılabilir. Mustafa Asım Bey'e yazdığı 20 Temmuz 1883 tarihli mektupta ise *Müdâfaanâme*'nin yazılış süreci ile ilgili ilginç bilgilere yer verir: "Ernest Renan, İslâmiyet'in maârifete mâni olduğuna dâir bir hutbe irâd etmiş; risâle şeklinde de basılmış. Bihevli'llahi Teâla ekser delillerimi gene Fireng kitaplarından ve hatta kendisinden alarak onu gönlümün istediği gibi tepeliyorum" (Namık Kemal, 1973: 299-305). Yine Menemenli Rifat Bey'e yazdığı 21 Temmuz 1883 tarihli bir başka mektupta ise *Müdâfaanâme*'yi bitirir bitirmez padişaha (*buzûra*)

takdim edeceğini söyler (Namık Kemal, 1973: 308-309).² Ne var ki, 6 Kasım 1883 tarihli bir başka mektubunda ise *Müdâfaanâme*'yi beğenmediğini ve bastırmak istemediğini söyler (Namık Kemal, 1973: 348). Bu isteksizlikten dolayı, *Müdâfaanâme*, Renan'a verilen ilk cevaplardan biri olmasına karşın ancak yazılışından 25, yazarının ölümünden 20 yıl sonra, 1908 yılında yayımlanabilmiştir.

Renan Müdâfaanâme'sinde şair, tiyatro yazarı, romancı, tarihçi Namık Kemal portresi ile değil, araştırmacı ve düşünür Namık Kemal portresiyle karşılaşırız. Bu portrede, yabancılaşmaya uğramamış, kendi kültür dairelerinden bakabilen, bunun uygarlık düzeyinde savunusunu yapabilen bir aydın tipi ile karşılaşırız. Korlaelçi'nin deyişi ile Renan'ın "ilmî olamayan hakikat dışı ithamlarını" tek tek ele alarak delilleriyle çürütmeye çalışan (Korlaelçi, 2002: 121) Namık Kemal'in bu çabası yalnız basit bir reddiye olarak görülemez; o bir uygarlığın savunusunu, bir zihniyet biçiminin eleştirisini de yapar.

Müdâfaanâme'nin, yukarıda sözünü ettiğimiz konferansın birinci öncülü, yani "*Kişi, Müslümanca bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmez,*" anlayışı karşısındaki cevabı şu şekildedir: İslâm bilime ve eğitime engel değil, aksine bizzat eğitici ve terbiye edicidir. Müslümanların kafaları, zihinleri yeni bilgi ve görüşlere; bilime, eğitime, felsefeye ve ilerlemeye son derece açık ve yeteneklidir. Onlar, insanlığın bu değerleri ile ilgilenme imkânı bulduklarında, en az diğer milletler kadar başarılı olmuşlardır Bilimle, felsefeyle, eğitimle ilgilenmek, bir ibadet gibi dinin değerli gördüğü iş ve eylemlerdendir. Matematik ve tabiat bilimleri ile ilgilenen Müslümanlar, ilk bakışta dinden uzaklaşmış gibi görünebilirler; fakat bu gerçekte böyle değildir; zira bilimi, eğitimi, hikmeti, araştırmayı, düşünmeyi, sormayı, sorgulamayı teşvik eden onlarca ayet ve hadis vardır. Renan öyle şeyler söyler ki, bu söylediklerini kanıtlaması bir yana konuşmanın normal konusu ve akışı içinde onlara bir yer bulması bile mümkün değildir (Namık Kemal, 1989: 94, vd.).

² Mektupları yayına hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel, konu ile ilgili olarak şöyle bir açıklamada bulunur: "Mektubundaki en mühim notu, *Renan Müdâfaanâmesi*'ni Abdül-Hamid'e takdimi düşündüğünden bahsidedir; bu eserini bitirdikten sonra yazdığına nadim olan Namık Kemal'in, 'Abdül-Hamid'e takdimden de vazgeçtiği, daha sonraki tarihlere ait mektuplarında görülecektir." (*Mektuplar III*, s. 308, 309).

Bu noktada birinci öncüle karşı şöyle bir itirazın gelmesi kaçınılmazdır: Peki, eğer durum bu söylenen gibiyse, İslâm kültürü içinde ortaya çıkan, bizzat Renan'ın konuşmasında değinerek 550 yılı aşkın sürdüğünü söylediği bilimsel, felsefi ve eğitimsel başarılar nasıl izah edilecek; bir şekilde Avrupa Rönesansına ve modern bilimin doğuşuna da etki eden bu büyük başarılar İslâm maneviyatı ile açıklanmayacaksa neyle açıklanacaktır? İşte Renan paradoksunun ikinci öncülü bu sorular karşısında devreye girer: *“Bir kişi bilim, felsefe ve eğitimle ilgileniyorsa, Müslüman değildir.”* Bu anlayışın ürünü olarak Renan, İslâm dünyasında görülen bilimsel ve felsefi başarıları, İslâm dışı unsurlara bağlar; onları Yunan ve Sasani felsefesi olarak adlandırmanın doğru olacağını söyler. Ona göre bir İslâm bilimi ve felsefesi hiçbir zaman olmamıştır; İslâm bilimi veya felsefesi olarak görülen şey İslâm dışı etkilerle oluşmuş başarılardan ibarettir. Bu uygarlık hamlesinin İslâm'la olan ilgisi, dilinin Arapça olmasından başka bir şey değildir (Renan, 1946: 196).

Namık Kemal, Renan'ın, Abbasiler döneminde meydana gelen yeni medeniyetin “karma” bir medeniyet olduğu, bu medeniyet dairesi içinde ortaya çıkan bilimsel ve felsefi çalışmaların da Hıristiyan ve diğer Müslüman olmayan unsurlar tarafından yapıldığını, yönetimin ve güvenliğin de büsbütün onların elinde olduğunu söylemesine şaşırılmış görünür. Harun Reşit ve Me'mun'un İslâm'a uzak kişiler oldukları iddiası, ona ikna edici gelmez. Harun Reşit'in, zamanının çoğunu hacda ve savaşta geçiren bir kişi olarak Müslümanlar nezdinde güzide bir yere sahip olduğunu, Me'mun'un inancında zayıflık değil aksine taassup bulunduğunu, bunun Mutezilenin yaygınlaşması için verdiği çabada görülebileceğini söyler. Namık Kemal, dönemin bilimsel, felsefi ve eğitimsel gelişiminde yukarıda isimleri sayılan dini ve etnik gruplardan kişilerin bulunduğunu, fakat bunların sayısının genel sayının yanında çok düşük olduğunu, dolayısıyla dönemin gelişmesini Müslümanlardan çok Hıristiyanlara, Yahudilere, Haranilere isnat etmenin hakikatle bağdaşmayacağını söyler (Namık Kemal, 1989: 106-107, 116).

Renan, konferansında, İslâm dünyasının mevcut durumunu göz önünde tutan bir üslup benimser. Söz konusu dönemde, İslâm dünyası bilimsel, felsefi ve eğitimsel açıdan bir çöküntü yaşamış, uygarlık yarışında oldukça gerilere düşmüştür. Bu gerçek, Renan'ın iddialarını isnat edebile-

ceği en büyük kanıt durumundadır. O, belirli verilerden hareket etmek yerine, söz konusu bu gerçekten güç alarak konferansını şekillendirir. Şöyle der: “Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, Müslüman memleketlerinin bugünkü geriliğini, İslâm’la idare edilen memleketlerin inhitatını; kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından *sıfır* durumunda olduklarını açıkça görmektedir.” (Renan, 1946: 184). Renan, birinci ve ikinci öncülde, geçmişte İslâm’la bilim arasına kesin bir duvar koyduktan sonra sonuç önermesinde de geleceğe yönelik kehanetini dile getirir: İslâm toplumları geçmişte bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmemişler, bugün de ilgilenmemektedirler. Bu zihniyet biçimi gelecekte de kendi yineleyecek, bugün olduğu gibi gelecekte de bilim, felsefe ve eğitimden uzakta yaşayacaklardır. İslâm bilim ve felsefesi diye bir şey olmamış, gelecekte de olmayacaktır.

Namık Kemal durumu şu şekilde izah eder: “Bay Renan, bu kadar acayip şeyler ortaya döktükten sonra geleceğe emniyetle bakmak için geçmişe göz atarak ‘şimdi zannımca bu kadar gerilemiş olan İslâm medeniyeti bir zamanlar çok parlaktı; bu kadar âlimler, hekimler yetiştirdi; asırlarca Batı’da Hıristiyanlık dünyasının hocası oldu; bu böyle bir hal ki, bir zamanlar meydana gelmiştir, bundan sonra niçin gelmesin’ diyenlerin fikirlerini beğenmeyip ‘benim de asıl bahsedeceğim bu noktadır’ diyerek gerçekten İslâmî ilimler veya hiç olmazsa Müslümanlar tarafından kabul ve müsaadeye mazhar olmuş bir ilim var mıydı?” meselesini ortaya atıyor (Namık Kemal, 1989: 99). Namık Kemal, Renan’ın, İspanyolların elden kaçırdıkları bilim ve eğitimde ilerleyebileceklerini, buna karşın Müslümanların böyle bir imkândan yoksun oldukları yönündeki sözünü eleştirir ve şöyle der: “Avrupalılar, ruhban güruhunun zulüm ateşine direnerek Araplardan aktardıkları bilgiler sayesinde buldukları noktaya gelmeye muktedir olmuş iken, Renan bizim Avrupa’nın fenninden istifade edip modern dünyada yine imtiyaz mevkiine kavuşmamıza niçin ihtimal vermiyor? Kaldı ki dini bakımdan ilim öğrenmekle yükümlü olan Müslümanlar arasında, ilim öğrenmeye düşman, bilgin ve feylosof, ilim ve felsefe kitabı yakacak Engizisyon cemiyetlerimizin olmadığını kendisi de bilir!” (Namık Kemal, 1989: 124). Namık Kemal, İslâm toplumlarının yeniden böyle bir aydınlanma içine gireceği umudunu güçlü bir şekilde muhafaza eder; *Müdâfaanâme* bu umudun da müdafaasıdır.

1.1. Namık Kemal'e Göre Gerilemenin Nedenleri

Sorun, Renan'ın öncüllerine karşılık vermek değil, hemen herkesin aklına gelebilecek olan şu basit soruya bir cevap bulabilmektir: Etkileri günümüzde de güçlü bir şekilde hissedilen *inkıraz*'ın sebepleri nelerdir; gerileyiş ve çöküş nereden kaynaklanmaktadır? Bilime ve hikmete, düşünmeye ve anlamaya, sormaya ve soruşturmaya, sahih ve gerçek bilgiye bu kadar değer veren, bunları adeta hayatın eksenine haline getiren bir dinin egemen olduğu toplumlarda felsefenin, bilimin, eğitimin gerileyiş ve çöküşü nasıl izah edilebilir? İslâm toplumları neden geri kalmış, yaklaşık 400 yıldır bilimde, felsefede, eğitimde, teknolojiye neden önemli bir başarı ortaya konulamamıştır? Cevaplamakta güçlük çekilen asıl soru budur.

Namık Kemal İslâm kültüründe bir sorun yaşandığını kabul eder; her ne kadar Renan'a cevap vermeye çalışsa da aklının bir köşesinde *inkıraz* düşüncesi hep vardır; ancak bakışlarını bir türlü ona çevirmek istemez, “sorun nedir” diye soramamaktan kaçınır. Ona göre İslâm uygarlığında ortaya çıkan bilimsel, felsefi ve eğitimsel gelişmeler İslâm'ın teşvikiyle olmuştur. İslâm'ın bir din olarak bilime eğitime, felsefeye engel olması bir yana, onları ayet ve hadislerle büsbütün teşvik etmiş, bu teşvikten ötürü Müslümanlar arasında bilimle uğraşmak, ibadet etmek gibi kutsiyeti olan bir davranış biçimi olarak görülmüş, bu işle uğraşan kişiler toplumda saygı görmüştür.

İslâm kültüründe bir inkıraz var mıdır, yok mudur, sorusunun sorulması önemlidir; zira sorunu tespit etmeden, çözüm aşamasına geçilmez. Namık Kemal ve Ahmet Mithat'tın değerlendirmelerinde doğrudan bu tür bir soru yer almaz; onlar öncelikle sorunun kendisine değil, İslâm'ın temel kaynakları ve tarihsel gerçekler bağlamında İslâm'ın bilim ve hikmete, düşünce ve eğitime ne kadar çok değer verdiğini vurgulayarak Renan ve Draper'in iddialarını çürütmeye çalışırlar. Onların sorunu İslâm'a ve İslâm kültürüne yöneltilen eleştirilere cevap verebilmek; İslâm'ın bilime, felsefeye, eğitim-öğretime engel değil, aksine zihinsel olgunlaşmayı destekleyip teşvik eden yapıda olduğunu gösterebilmektir. Bakıldığında yer yer çeşitli etkenler üzerinde durdukları, bazı konulara değinip geçtikleri görülebilir. Namık Kemal, çalışmasının bazı yerlerinde inkırazı izah etmek için paragraflar açar, “İslâm ülkelerinde ilim ve medeniyet noksanlığının hangi sebeplerden kaynaklandığını ileride açıklayacağım” der (Na-

mık Kemal, 1989: 119)”; ne var ki konu her bir defasında başka mecralara doğru kayıp gider. İnsan şunu düşünür o zaman: acaba bu sorunun bir cevabı yok mudur? Asıl mesele bu gerileyişin nereden kaynaklandığı ve nasıl ortaya çıktığı sorusuna bir cevap bulabilmektir; kuşkusuz bu tarihsel gerçekliği açıklayabilmek, Renan’a veya Draper’e verilen cevaptan daha önemli olurdu.

Namık Kemal’in İslâm kültüründeki bilimsel ve felsefi inkızaza ilişkin açık bir sorusu olmamakla birlikte *Müdâfaanâme*’nin bütünlüğü içinde doğrudan ya da dolaylı olarak bazı değinilerde bulunduğu görülebilir. Bu değinilerde istilalar, haçlı seferleri ve İslâm kültürünün kendi iç sorunları olmak üzere başlıca üç nedenin öne çıktığı görülebilir. Buna göre İslâm toprakları iki yönlü istilaya maruz kalmıştır: Biri Orta Asya’dan gelen Moğol istilaları, ikincisi Batı’da gelen Haçlı Seferleri. Bu yıkıcı etkinin sonucunda, İslâm toplumlarının medreseleri ve kütüphaneleri, bilginleri ve filozofları da yok olmuştur. Temeli *Beyt’ül Hikme*’ye dayanan, içinde milyonla ifade edilen el yazmalarının, Nizamiye Medresesi gibi eğitim öğretim kurumlarının da bulunduğu yüzlerce yılın büyük birikimini kendi içinde saklayan Bağdat Kütüphanesi, bu kayıpların en önemlisi ve en çok bilinenidir. Namık Kemal, Haçlı seferleri ile Moğol istilalarının verdiği zararın barbar istilalarının Avrupa kültürüne verdiği zararın kat kat üstünde olduğunu söyler; zira mevcut kitap ve bilginlerinin çok azı hayatta kalabilmiştir. Matbaanın icadından önce bir kütüphanenin yakılıp yok edilmesinin ne anlama geldiği kolaylıkla tahmin edilebilir. Yok edilen kütüphanenin içini dolduran el yazması eserlerin birçoğu belki ikinci nüshası olmayan eserlerdi. Bugün insanlık isimlerini bile bilmediğimiz bu büyük birikimden mahrum kalmıştır. Bir kitabın yok olması demek, insanlığın tecrübelerinin kalıcı şekilde yok olması demektir. Yakılan kütüphaneler, insanlık tarihinde derin travmalar oluşturmuştur. Namık Kemal, elde edilen yazılı birikimin ve yetiştirilmiş bilginlerin yok edilmesiyle İslâm toplumlarının yüzlerce yıl sürecek olumsuz bir etkiye maruz kaldığını, İslâm toplumlarında görülen bilimsel, felsefi ve eğitimsel geriliğin en önemli nedenlerinden birinin bu olumsuz etki olduğunu söyler. Bu istila hareketlerinden sonra, bilimde ve felsefede, Abbasiler döneminde olduğu kadar parlak bir dönem yaşanmamıştır. Bu istilalarla, İslâm uygarlığı, birikimini, bilim ve uygarlık unsurlarını üretme kapasitesini önemli ölçüde

kaybetmiş; ortaya çıkan cehalet kısa sürede çoğalmış, taassuba dönüşmüş, giderek bir zihniyet dönüşümü olarak ortaya çıkmıştır. Namık Kemal'e göre Müslümanlar, uğradıkları istila ve saldırılar karşısında bilim, felsefe ve eğitimle uğraşmaya zaman bulamamışlar, yoksullukla birlikte cehalet de çoğalmış, bu gelenek zarar görmüştür. Şöyle der: "İslâm ülkelerinin hangi tarafında asayıştan eser bıraktılar ki Müslümanlar saldırganı defetmekle uğraşmaktan eğitim ve öğretime meydan bulabilsin" (Namık Kemal, 1989: 123). Namık Kemal'in bu cümleleri bugün de geçerliliğini korumaktadır.

Kuşkusuz bu iki neden yeterince ikna edicidir; ancak tek başına, İslâm dünyasındaki inkırazı açıklayacak nitelikte değildir. Zira İslâm toplumu bu istilalardan elli yıl, yüz yıl sonra yeniden kendini toparlayabilirdi; ancak bu olmamış, yerine kalıcı bir gerileme süreci başlamıştır. İstilalarla birlikte kültür sadece ekonomik ve sosyal yönden buhran dönemine girmemiş, geniş bir zaman aralığında ortaya çıkan istila ve saldırılar âlimlerin, kütüphanelerin ve medreselerin yok olmasıyla cehalete, taassuba, zihinsel yozlaşmaya da yol açmış, sonuçta İslâm toplumları kendi inançlarını bile anlayamayacak duruma düşmüşlerdir (Namık Kemal, 1989: 123). İslâm toplumunun bilimsel ve felsefi başarılar ortaya koyduğu dönemler, güçlü yönetim ve toplumsal yapıya sahip olduğu dönemlerdir; başka deyişle İslâm toplumlarının güçlenmesi ile bilimsel, felsefi ve eğitimsel gelişmeler arasında paralellik vardır. Namık Kemal'in açıklamalarına göre, İslâm toplumlarının bilimsel, felsefi ve eğitimsel yönden geri kalması, İslâm'ı anlama, yorumlama ve yaşama yeterliliğini yitirdikleri dönemlerde söz konusu olmuştur; dini iyi anladıkları zamanlarda bilim, felsefe (*bikmet*) ve eğitim değerlerine uygun hareket etmişler; bu da onlara büyük bir manevi lezzet, huzur ve dinginlik kazandırmıştır (Namık Kemal, 1989: 124). Buna göre, Müslümanların bilimden uzaklaşmaları ile dinden uzaklaşmaları arasında paralellik vardır; onlar dini unutturken bilimi de unutmuşlar, böylece dinin teşvikinden yoksun kalmışlardır. İslâm'ı anlama konusunda yaşanan sorun, bilimsel, felsefi ve eğitimsel geriliğin nedenlerinden bir başkasını oluşturmuştur. Dini anlayamama durumu, dinden uzaklaşmayı, beraberinde bilime, felsefeye, eğitime yabancılaşmayı getirmiştir. Gerileme, İslâm tarihinin ilerleme dönemlerinde görülen dışa açılma, bilim ve hikmet adına ne bulursa alma tutumunu yok etmiş, giderek kültürün ken-

di içine kapanmasına, taassuba, kendinden olmayanı dışlamaya ve ötekileştirmeye neden olmuştur. Renan, konferansında İslâm ve bilim konusundaki görüşlerini ortaya koyarken birkaç gerekçeye yaslanır. Konferansın hiçbir öncülü, hiçbir önermesi kabul edilmese de bu gerekçeler yine de ciddiye alınıp üzerinde durulması gerekir. Nedir onlar? (1) Tekfir geleneği: Özellikle kelamcılar tarafından geliştirilen bu yaklaşım günlük hayatın içine değin girmiş, giderek yadsıyıcı, ötekileştirici ve mahkûm edici bir tutuma dönüşmüştür. (2) İslâm toplumunun cehalet, taassup ve çöküntü içinde oluşu, (3) İslâm ülkelerinde bilimin, felsefenin, teknolojinin üretilemiyor ve ilerlemenin sağlanamıyor oluşu, (4) bir zihinsel dönüşümün gerçekleşmemesi durumunda İslâm toplumlarının geleceğinin de benzer şekilde olacağı öngörüsü.

Bütün bu sorunlar karşısında hazır cevaplarımız olabilir; ancak onlar bir çırpıda cevaplandırılmayacak denli üzerinde durup düşünülmesi gereken büyük sorunlar olarak ortadadır. Renan'ın görüşlerini, bu konuları düşünmek için bir fırsat olarak görmek, çıkarılması gereken dersi çıkarmak, onları reddetmekten daha doğru ve tutarlı bir tutum olarak görünmektedir; bu Müslüman aydınların kendi toplumlarına karşı bir görevidir. Namık Kemal'in *Müdâfaanâme*'si bu sorumluluğun bir ürünü olarak görülebilir. Sonuç olarak şunu söylemek mümkün: Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*'nde Avrupa'nın önemli filozof ve bilim adamlarından biri ile konuşur. Ele aldığı konu oldukça derin ve kapsamlı bir konudur.³ Onun söylediği her şey yanlış ve önemsiz bile olsa, tutum olarak önemli bir noktada bulunur. Böylesine ağır bir yükün ve muhasebenin altına girmiş olması, bu konuda kendini sorumlu hissetmesi, bir kültür ve uygarlığın savunusunu yapması, Renan'ın şahsında batılı zihniyetin eleştirisine girişmesi, bir bakıma Renan'ın öncüllerini bizzat canlı olarak da çürüten önemli bir düşünce ve kültür olayıdır.

2. Ahmet Mithat ve *Nizâ-ı 'İlm ü Dîn*

Ahmet Mithat, edebiyattan tarihe, felsefeden psikolojiye, 100'ün

³ Namık Kemal, belki de konunun ihtiva ettiği güçlüklerden dolayı istediği gibi bir savunma ortaya çıkaramadığı hissine kapılmış, umutsuzluğa düşmüş ve *Müdâfaanâme*'yi yayınlamaktan vazgeçmiştir. 6 Kasım 1883 tarihli mektubunda Menemenli Rifat Bey'e şöyle yazar: "*Renan müdafâ'sı*'nı beğenmedim; bastırmayacağım, desem beğenir misin? Vallahi o dereceye geldim, al senin olsun, kimin olursa olsun, tek ben kurtulayım." (Namık Kemal, 1973: 348).

üzerinde eser vermiş üretken bir kültür adamıdır. Onun en ilginç çalışmalarından biri Draper'den çevirdiği; kendi yorum, eleştiri ve ilaveleriyle zenginleştirdiği bilim tarihi ve kültürü konusundaki *Nizâ-ı 'İlm ü Dîn* adlı eseridir. 1313 (1897) yılında İstanbul'da 4 cilt halinde basılan 1968 sayfalık bu eser; çeviri, yorum ve eleştirileriyle Draper'in dinlerin bilime engel olduğu yönündeki tezini, özellikle İslâm dini açısından çürütmeye çalışır. O, bir tercümedir, bir teliftir; bilgileri derleyip toparlayan bir eğitim öğretim kitabıdır; kendi zamanının sorunlarını tartışan bir düşünce ve felsefe eseridir; ama her şeyden önce bir "cevap", bir "reddiye"dir. Bu cevapta eleştiri (*tenkit*) vardır, yorum vardır, ilave (*zeyl*) vardır, düzeltme (*tashih*) vardır. Bir bütün olarak bakıldığında aynı zamanda bir katılım ve onaylama olduğu da görülebilir. Ahmet Mithat, üzerinde çalıştığı eserin görüşlerini tümüyle reddetmez, yer yer onaylar ve onlara katılır da. *Nizâ-ı 'İlm ü Dîn*'e yazdığı *İslâm ve İlim* bölümünde kendi amacını şu şekilde açıklar: "Draper'in *Bilim ve Din Çatışması* ismini verdiği kitaptan buraya kadar tercüme ettiğimiz ve eleştirdiğimiz beş bölümden değerli okuyucularımıza tamamen ve açıkça malum olmuştur ki bahsi geçen profesör din denilen şeyin bilime uyum göstermesinin mümkün olmadığına kanaat getirerek, bu imkânsızlığı göstermek için şu kitabı yazmıştır." Kendisi ise Draper'in bu sözünün, belki İslâm dininden başka dinler hakkında doğru olabileceğini, ama İslâm dininin bilime karşı çıkmak şöyle dursun onu büsbütün desteklediğini ve teşvik ettiğini; kendisinin de bu görüşten hareketle Draper'i eleştirmek için *Nizâ-ı 'İlm ü Dîn*'i yazdığı belirtir (Ahmet Mithat, 1313: 237). Çalışmasının içeriği ve amacı hakkında şu bilgilere yer verir: "Draper, dinlerin esas olarak bilimden feyizlenmek bir yana hiçbir dinin bilime izin vermesinin dâhi mümkün olmayacağını, medeniyetin ise ancak bilime ilerleyip gelişebileceği fikrinden hareketle genç bilim insanları ve taze fikirli filozofların bu ilerleme ve gelişmeye engel olan dinden yüz çevirmeleri gerektiğini ispata çalışmaktadır. Biz de [bu eserle] bu mesnetsiz ve zararlı tuzakları gençlerimize gösterip [...] bilime uygun, aklın kabul edebileceği bir dinin ancak İslâmiyet'ten ibaret olabileceğini ispata çalışacağız" (Ahmet Mithat, 1313: 240-242). *Nizâ-ı 'İlm ü Din* baştan sona, İslâm'ın bilime aykırı bir din olmadığı, aksine onu teşvik ve taltif ettiği anlayışı üzerinden giderek bu kültürün bilime, felsefeye ve insanlığa yaptığı büyük katkılar üzerinde durur. Buna göre İslâm bilime meşgul olmayı

değil olmamayı, bilime emek vermeyi değil ilgisiz kalmayı din karşıtı bir tutum saymıştır. Bilmek ve araştırmak, insandaki, tabiattaki ve evrendeki gizli ayetleri bulup ortaya çıkarmaktır. İslâm bilimle, eğitim ve öğretimle meşgul olmayı, en yüce ibadet tarzlarından biri olarak görmüş, her kötülüğün anası olarak değerlendirdiği cehaleti hiçbir şekilde hoş karşılamamış ve yok edilmesini öncelikli hedefleri arasına almıştır. Buna göre asıl mücadele ve çatışma din ile bilim arasında değil, din ile cehalet arasındadır. Din kaynağını cehalette değil, bilme, anlama ve kavrama gücünde bulur; bilerek ve anlayarak inanmayı teşvik eder. Ahmet Mithat, bilimi iman için bir destek noktası olarak görmez, ancak bilme durumunda inanmanın güç kazanacağını söylemek ister. Bilmek ve anlamak, iman için bir alternatif değil, beslenme noktasıdır. Dinin cehaleti teşvik etmesi, beslemesi düşünilemeyecek şeydir. Bu yaklaşım içinde, tıpkı Kant'ta olduğu gibi, anlama yetisinin sınırlı olduğu, metafiziğe ilişkin konuların anlama yetisinin sınırları içinde bulunmadığını bilme de vardır (Kant, (1983: 124, vd.).

Bu durumda yine aynı soru karşımıza çıkmaktadır: Peki, İslâm kültüründeki *inkıraz*'ın sebepleri nedir o zaman? Eğer her şey yolunda gitmişse ve gidiyorsa, İslâm kültür ve medeniyetinde görülen duraklama ve gerilemenin sebebi ne olabilir? İslâm toplumlarının bilim, kültür, sanat, eğitim gibi medeniyet unsurlarını üretmekten, üretilmiş olanları uygun şekilde kullanıp pratiğe aktarmaktan uzaklaşması nasıl açıklanabilir? Ahmet Mithat, konuya ilişkin itiraz ve eleştirilerini iki konuda yoğunlaştırır: İlki din ile bilimin kendi doğalarında olmayan şekilde birbirine karıştırılması, ikincisi ise Draper'in din ve din kültürü arasında bir ayrıma gitmemesi, din kültürünü doğrudan din olarak algılamasıdır.

2.1 Ahmet Mithat'a Göre Gerilemenin Nedenleri

Draper, bilim tarihi, dinler tarihi ve felsefe tarihi gibi alanların verilerini kullanarak din ve bilim arasında bir ilişki kurmak ister. Ona göre bu ilişkinin doğası, "çatışma" (*conflict*) ve "husumet" (*antagonism*) ile açıklanabilir (Draper, 1875: vi). Söz konusu husumet vesilesi ile çoğu malumat niteliğindeki kültür ve bilim tarihine ilişkin, daha önce *Avrupa'nın Entelektüel Gelişiminin Tarihi (The Entelektual Development of Europa)*'nde vermiş olduğu kütüphanelerin yakılması, engizisyon, keşifler, modern bilimin doğuşu gibi konular, genellikle devasa bir söz sarfıyatı oluşturacak şekilde tekrarlanır. Bu düşmanlık ve çatışma nedir, niçin vardır, din ve bilim ara-

sındaki ilişkinin doğası nedir, gibi sorunlara girilmez. Ancak bu tutumu mazur kılacak bir ayrıntı da vardır başlıkta: O, *Din ve Bilim Çatışmasının Tarihi* derken din ve bilim çatışmasını sorgulamayı değil, onun tarihini yazmayı vaat etmektedir (bkz. Taşdelen, 2018).

Ahmet Mithat, İslâm kültüründe bir inkırazın olduğunu kabul eder, ancak bunu daha çok, Orhan Okay'ın da dikkat çektiği üzere, Osmanlı'nın son iki yüzyılına, denilebilirse modern bilimin doğuş noktasına hasreder (Okay, 1989: 10). Süreci bir bütün olarak şu şekilde değerlendirir: Gelinen noktada modern bilimler (*ulûm-ı cedide*)'in ve güzel sanatlar (*sanayi-i nefîse*)'nin tamamıyla yabancı haline gelinmiştir (Ahmet Mithat, 1311/2013: 191).

Draper'in görüşünün aksine Müslümanların bilim ve kültürden uzaklaşmanın nedeni, dine bağlılık değil, dinden kopma, onun mesajlarını anlamama ve hayata aktaramamadır; zira dinin iyi anlaşıldığı dönemlerde Müslüman bilim adamları, büyük başarılar ortaya koymuşlar, bu başarılarıyla modern bilimin doğuşuna önemli katkılar sağlamışlardır. Draper, kitabında İslâm kültüründe bilimin gelişmesini açıklarken, bu gelişmenin İslâmiyet sayesinde ortaya çıkmış olabileceğini aklının ucundan bile geçirmemiş, aksine Müslümanların Kuran'ın esas hikmetinden uzaklaşmak suretiyle bilimsel gelişmelere başladıkları yönündeki pozitivist geleneğin malum önyargısını tekrarlamıştır. Oysa durum bu şekilde olsaydı, Müslüman bilim adamlarının, tıpkı modern Batı uygarlığında olduğu gibi dinden uzaklaşmış olmaları gerekirdi; oysa durum hiç de böyle olmamıştır. "Sonsuz şükürler olsun ki çeşitli bilimlerden hangisine dair olursa olsun İslâm kütüphanesinde hiçbir eser bulunmaz ki, besmele ile [...] başlamasın. İslâm uleması ve hükemâsının tamamı, bilimsel ve felsefi araştırmalar neticesinde elde ettikleri hakikatin sonucunu, ilâhî kuvvet ve kudret için bir terazi sayarak [...] *zibinlerin imal ettiği saptırmalardan yüce olan (Allah)'a şığmarak* eserlerini bitirmişlerdir" (Ahmet Mithat, 1313: 76-78).

Draper, İslâm kültüründeki bilimsel ve kültürel hareketliliği Batı örneğine göre anlamak ister; onun temel yanılışı bu noktada başlar. Batı kültürü dinden uzaklaşmakla bilime, sanata ve kültüre yaklaşmış, İslâm kültürü ise dine yaklaşmakla bilimsel meşguliyet ve ilerlemede zirveye ulaşmıştır. Draper'in eserinde sözünü ettiği İslâm kültürüne ait bilimsel ve kültürel başarılar, Müslümanların dine bağlılık dönemlerinde gerçek-

leşmiştir. Ne zaman ki dine bağlılıkta, dini anlama ve yaşama konusunda sorunlar ortaya çıkmış ise işte o zaman İslâm kültüründeki bilimsel, felsefi ve kültürel faaliyetler de akamete uğramıştır. İslâm kültürü, Müslümanların ürettiği bir medeniyet unsuru olarak, tıpkı İslâm dininin kendisi gibi bilimi, tefekkürü, hikmeti ihya eden bir niteliktedir. Bunun en etkili örneği idarecilerin ilmi, irfanı, hikmeti teşvik eden tutumlarıdır. Meliklerin ve sultanların, taltif ve teşvik edici tutum ve davranışları, bilimsel ve felsefi gelişmelerin hız kazanmasına, toplumda bilginlerin, sanatçı ve edebiyatçıların çoğalmasına vesile olmuştur (Ahmet Mithat, 1313: 207). Ahmet Mithat, gerçek kalkınma ve ilerlemenin dinden uzaklaşma ile olduğu ve olacağı yönündeki pozitivist telkinler karşısında gençleri uyarır, onlardan böyle bir “itikad-ı batıl ile dıçarı dalalet etmemelerini” [böyle batıl bir inançla dalalete düşmemelerini] ister (Ahmet Mithat, 1300: 507).

Ahmet Mithat'a göre İslâm kültüründeki gerilemenin nedenlerinden bir başkası da “tembellik”tir. Avrupa’da bilimde, teknolojiye yeni atılımlar gerçekleşirken, Osmanlı, elde ettiği zaferleri yeterli görüp “maksat hasıl oldu, şimdi de istirahat edeyim” diye kenara çekilmiştir” (Ahmet Mithat, 1293: 49).

İnkırazın bir başka nedeni de din ve bilim arasındaki sınırın ortadan kalkmış ve bu şekilde her iki alanın kendi doğaları dışına çıkmış olmasıdır. Bazı bilim adamlarının sıradan nesnelere üzerine konuşuyormuş gibi din üzerine konuşmaları, ya da bazı din adamının bilimlerden dinin bir şubesiymiş gibi söz etmeleri bugün de örneklerine rastlanabilecek bir durumdur. Ahmet Mithat'a göre, “dinin fizikselleşmesi ve bilimin metafizikselleşmesi” şeklinde ortaya çıkan bu durum, her iki alan açısından da olumsuz sonuçlar doğurmuştur. O, bu değerlendirmeyi, sadece İslâm adına yapmaz, genel anlamda din ve bilim ilişkisi adına yapar. Bu, din ve bilim ilişkisinin anlaşılması açısından önemli bir yaklaşımdır (Ahmet Mithat, 1313: 206-209, 435).

İslâm dünyasında ortaya çıkan bilimsel, felsefi, sanatsal ve eğitimsel başarılarda, farklı din ve kültürlerden alınan katkılarının büyük payı vardır. Bu normal bir şeydir de; zira insan dünyasında hiçbir şey birdenbire ve kendiliğinden ortaya çıkmaz. İslâm kültürü kendine olan güvenini korudukça kendi dışına açılmış ve kendine yararlı olanı almış, bu güveni yitirdiğinde kapılarını kapayarak kendi içine çekilmiş, farklı kültür ve inanış-

lardan gelen etkileri kendi kimliğine yabancı unsurlar olarak görerek şiddetle dışlamıştır.

Namık Kemal, Haçlı seferleri ve Moğol istilaları sonucu kütüphanelerin yakılmasından, bilginlerin, düşünürlerin, eğitimcilerin öldürülmesinin geleneği zayıflattığından, kültürdeki gelişimin sekteye uğradığından, bu şekilde çöküş sürecinin başladığından söz etmişti. Bunda haklıdır; zira kütüphane ve eğitim yuvaları niteliğindeki medreseler yakılıp yıkıldığı zaman hafıza da yok edilmiş, geçmiş nesillerin deneyimi ve çalışmaları bir anda sıfırlanmış olur. Ahmet Mithat, Bağdat kütüphanesinin yanı sıra Antakya-Tarsus, İskenderiye, Gırnata-Endülüs kütüphanelerinin yakılması ve tahrip edilmesi olaylarından, bu kütüphanelerle birlikte yok olan gelenek ve kalıcı değerlerden de söz eder. Ona göre kütüphane ve medrese gibi ilim merkezlerinin yok edilmesi, İslâm kültürünün çöküşünü hazırlamıştır (Ahmet Mithat, 1313: 209).

İslâm kültüründeki inkırazın nedenlerinden bir başkası da söz konusu istilalar esnasında kütüphane ve medreselerin tahribiyle birlikte bilginlerin, şair ve filozofların da zarar görmesi, öldürülmesi veya çalışamaz hale getirilmesidir. Bu felaketin ortaya çıkardığı hafıza kaybı ve derin travma inkırazı hızlandırmış ve sürekli hale gelmesine neden olmuştur. “Doğu yönünden Tatarlar, Turan ve İran’ı, Irak ve Şam’ı, Hristiyanların Endülüs’ü koydukları hale koymuşlardır. Bir aralık Haçlılar da Suriye taraflarında bu tahribatı uygulamışlardır. İşte İslâm memleketleri bilim yönünden böyle tahribata uğradığı gibi siyaseten de nice belalara uğradığı için bilimsel gelişme evvelki yerinden kalıp ondan sonra da o ilerleme gayreti Avrupa’ya intikal ettiğinden doğu bilimi zamanımızda Batı biliminden olgunluğa doğru gitmek [Batı bilimine yetişmek ve onu geçmek] ihtiyacına düşmüştür. Bu gerçeği gördükten sonra Haçlı seferleri ile birlikte Endülüs gibi kültürün ve medeniyetinin yükseldiği yerlerin istilası da İslâm kültüründeki bilimsel, felsefi, sanatsal ve eğitimsel gelişmeleri sekteye uğratmış, yüzyıllar boyu sürecek etkiler bırakmıştır” (Ahmet Mithat, 1313: 209-210).

Tarih boyunca bilimsel düşüncenin ve kültürün gelişmesini tetikleyen unsurların başında savaşlar gelmekte, ticaret yolları ve göçler güçlü etkileşim unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Buna gittiği her yerin hikmetini, bilgi birikimini devşirecek, derleyip toparlayacak bir heyeti de yanın-

da götüren Büyük İskender'in seferleri örnek gösterilebilir. Ahmet Mithat, aynı şekilde İslâm fetihlerinin de bilimsel düşüncenin ve kültürün gelişmesi açısından İskender'in seferlerine benzediği hususu üzerinde durur. Sonuçta fetihlerin kesilmesi, bilimsel hareketliliği etkilemiş, bu da inkırazın nedenlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Görüleceği üzere, sistematik bir şekilde olmasa da Namık Kemal ve Ahmet Mithat'ın reddiyelerinde İslâm dünyasındaki bilimsel, felsefi ve eğitimsel gerileyişin nedenleri konusunda bazı ima ve değiniler vardır. Bu nedenleri yukarıda geçtiği üzere başlıca üç başlık altında toplayabiliriz: (1) İstilalar, (2) Haçlı seferleri, (3) İslâm kültürünün kendi iç meseleleri; İslâm'ın doğru ve uygun bir şekilde anlaşılma biçiminin kaybedilmesidir. Bu üç neden, ortaya çıkardığı sonuçlarla inkırazı açıklayabilecek niteliktedir. Özellikle Bağdat kütüphanesinin, kütüphane ile yüzbinlerce kitabın yok olması, medreselerin tahrip edilmesi, alim ve müderrislerin öldürülmesi veya sindirilmesi, okuma yazma kültürüne ket vurmuş; insanların bakış açıları gittikçe daralmış, eğitim öğretim faaliyetleri zayıflamış, cehalet, taassup, hoşgörüsüzlük artmış; dinin anlaşılması bir problem olarak kendini göstermiştir. Bütün bunlara İslâm toplumlarının kendi içindeki çekişmeleri, hizipçilik ve mezhep kavgalarını da ekleyebiliriz. Hizipler, en zayıf oldukları dönemlerde bile birbirleriyle uğraşmaktan geri kalmamışlar, dini yorum ve yaklaşımlardan ötürü birbirlerini tekfirle suçlamışlar ve ötekileştirmişlerdir. Hoşgörü eksikliği, beraberinde çatışmayı, dışlamayı, içe kapanmayı, tahammülsüzlüğü ve taassubu da getirmiştir.

Bu iki düşünürün eleştiri ve yorumlarından çıkan sonuca göre bilimle uğraşmak değil, uğraşmamak dine aykırıdır. Bilimsel gerilemenin nedeni İslâm'ın kendisi ya da İslâm toplumunun daha fazla dindar olması değil, esas olarak İslâm'ı anlama, daha uygun bir ifadeyle İslâm'ı anlayamama biçiminden kaynaklanmıştır. Ahmet Mithat şöyle der: "İnceden inceye araştırıp görmeyen Hakk'ı tanımaz, denmiştir. İmdi biz deriz ki mücadele hakikat-ı dîniyye hakikat-ı 'ilmiyye arasında değildir. O iki hakikat, şey-i vâhiddir. Her ikisi mişkât-ı vâhidden pertev-endâz olmuş nûr-ı yegânedir. Asıl cidâl dîni sû-i tefsîre uğratanlar ile 'ulûmu sû-i isti'mâle uğratanlar arasındadır. Bunlar varsınlar mücadeleyi nereye kadar isterler ise oraya

kadar götürsünler.” [Şimdi biz deriz ki mücadele dinin gerçeği ile bilimin gerçeği arasında değildir. O iki gerçeklik tek bir nesnedir. Her ikisi bir kandilden ışık almış yegâne nurlardır. Asıl çatışma, dini yanlış yorumlayanlar ile bilimi suiistimal edenler arasındadır. Bunlar varsınlar mücadeleyi nereye kadar isterlerse oraya kadar götürsünler.]” (Ahmet Mithat, 1313: 228).

Bu yanlış anlama ve kötüye kullanım, bunların hepsini, bir “zihniyet sorunu” olarak görebiliriz. Bu çerçevede “din” ve “din kültürü” kavramlarının birbirinden ayrılması gerekir. Din, bir mesajdır, inançtır. Kültür bu mesajın anlaşılması ve yaşanması sonucu yüzlerce, binlerce yıl içinde oluşmuş bir ürün, yeni bir mesajdır. Bu ikisi arasında fark vardır. Dinin bilimin aleyhine bir vaziyet alması, dinin bizzat kendisinin değil, din kültürünün, başka deyişle dinin yanlış anlaşılmasının ve yaşanmasının bir ürünüdür. Bu çerçevede din bilim çatışması, Hıristiyanlıkta da olsa, İslâmiyet’te de olsa, dinin kendisine değil din kültürüne ait bir durumdur. Hiçbir din doğrudan bilimle alakalı bir metodoloji önerisinde bulunmaz. Dinleri bilimle karşı karşıya getiren dinlerin kendisi değil, zaman içinde din etrafından oluşan yorum, düşünce ve yaşama kültürüdür. Ancak Draper ve Renan “dinin kendisi” diye bir kavrama sahip olmadıklarından, başka deyişle “dinin aslını” bir insan yaratısı olarak gördüklerinden, materyalist ve pozitivist bir yorumlamada bulunurlar. Onların “din ve bilim çatışması” anlayışının temelinde bu ön kabul vardır.

Kültür öyle bir şeydir ki, iki adım öne sıçrayabilmek için bir adım geriye çekilen sporcu gibidir. Bilim ve özellikle de felsefe, kendini kendi tarihi ile inşa etmekte, kendi kumaşını kendi tarih ve geleneği ile dokumaktadır. Kendisine dönüşler yapabileceği bir tarih ve yaslanacak bir gelenek bulunmadığında hoşgörünün yerini tahammülsüzlük, ilim ve irfanın yerini cehalet, sağduyunun yerini bağnazlık ve dar görüşlülük almaya başlar. Bu değerlendirme, Namık Kemal ve Ahmet Mithat’ın savunularının satır aralarında bulunulabilir. Onlar, yukarıda da değinildiği gibi, inkırazın nedeni nedir, diye açık bir soru sormazlar. Oysa bu soruyu sorabilmek, İslâm kültür tarihinde ortaya çıkan ve esasında İslâm’ın özüne de aykırı olan felsefe ve bilim karşıtı uygulama ve yaklaşımları teşhir etmek de en az İslâm’ın bilim ve kültüre yaptığı büyük katkıyı vurgulamak kadar değerli olurdu. Burada şu soruyu da sorabiliriz: Namık Kemal ve Ahmet

Mithat acaba inkırazın başka hangi nedenleri üzerinde durabilir, başka hangi soruları sorabilir ve başka neler söyleyebilirlerdi? Onların cevaplarında eksik kalmış olan şey nedir ki, inkıraz bir yönüyle hâlâ derinleşerek sürüp edip gitmektedir.

Kaynaklar

- Ahmet Mithat (1293). *Menfâ*. İstanbul: Kırk Ambar Matbaası.
- Ahmet Mithat (1313). *Nizâ-ı İlm ü Dîn 1-4*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmet Mithat (1300). *Müdâfaa 2*. İstanbul.
- Ahmet Mithat (1311). *Fatma Aliye Hanım yabut Bir Mubarrire-i Osmaniye'nin Neş'eti*. İstanbul: Kırk Ambar Matbaası.
- Ahmet Mithat (1311/2013). *Peder Olma Sanatı*. İstanbul: Kırk Ambar Matbaası/Dergâh Yayınları.
- Comte, A. (1986). *Pozitivizm İlmihali*. (Çev. P. Erman). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Draper, J. W. (1864). *The Intelectual Development of Europa I-II*. London: Bell and Daldy.
- Draper, J. W. (1875). *History of the Conflict Between Religion and Science*. New York: D. Appleton and Co.
- Korlaeçi, M. (2002). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Hece Yayınları.
- Namık Kemal (1989). *Renan Müdâfaanâmesi*. Haz. Abdurrahman Küçük. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Namık Kemal (1973) *Mektuplar III*. (Haz. F. A. Tansel). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Okay, O. (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Renan, R. (1965). *Bilimin Geleceği I*. (Çev. Z. İhsan). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Renan, E. (1946). *İslâmlık ve Bilim*. (Çev. Z. İhsan). *Nutuklar ve Konferanslar*. Ankara.
- Sezgin, F. (2007). *İslâm'da Bilim ve Teknik*. (Çev. A. Aliy). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

- Sezgin, F. (2004). *İslâm Kültür Dünyasının Bilimler Taribindeki Yeri*. İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Taşdelen, V. (2011). Renan Konferansı ve Namık Kemal'in Müdâfaası. *Namık Kemal Kitabı*. (Ed. T. Karataş, O. K. Tavukçu). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 384-405.
- Taşdelen, V. (2018). Ahmet Mithat'ın *Nizâ-ı İlm ü Dîn* Adlı Eserinde Din ve Bilim Çatışması Sorunu. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (2), 75-89.

Öz: Son iki yüzyılın en önemli tartışmalarından biri din ve bilim ilişkileri konusunda yaşanmış, konuya ilişkin başlıca iki görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri bilimselliğe giderek ideolojik bir anlam da yükleyen pozitivist öğreti, diğeri bu öğreti karşısında bir söylem üretmeye çalışan manevi yaklaşımlardır. Pozitivist öğreti çerçevesinde yazılmış, din ile bilim arasında çatışma ve uyumsuzluk olduğu tezini işleyen pek çok eser vardır. Bunlardan ikisi filozof ve araştırmacı Ernest Renan tarafından yazılan *İslâm ve Bilim*, diğeri bilim ve kültür tarihçisi John. W. Draper tarafından yazılan *Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi*'dir. Namık Kemal Renan Müdâfaanâmesi, Ahmet Mithat *Nizâ-ı İlm ü Din* isimli eserlerinde söz konusu görüşlerin eleştirisini yapmışlar; *İslâm*'ın bilim, felsefe, eğitim gibi kültürel gelişimlerin karşısında olmak bir yana onları en yüksek derecede desteklemiş; müminleri okuma, anlama ve bilme konusunda her fırsatta teşvik etmiş olduğunu dile getirmişlerdir. Bu çalışmada Namık Kemal ve Ahmet Mithat'tın, *İslâm* kültüründeki inkırazın nedenlerini nasıl açıkladıkları konusu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Renan, Draper, Namık Kemal, Ahmet Mithat, pozitivism, *İslâm* kültürü, inkıraz.

